

Usos educatius del turisme patrimonial

Olaia Fontal Merillas*

Introducció

L'ús turístic del patrimoni és un dels usos més freqüents i característics de la societat que es relaciona amb elements patrimonials del seu context i sobretot d'uns altres no entesos com a propis, de manera intermitent. Una mirada turística cap al patrimoni implica un contacte que, sense una mediació adequada, pot esdevenir superficial i, en el pitjor dels casos, distorsionada. Per tot això, incorporar el component *educació* pot resultar altament favorable en el turisme patrimonial. Permetrà entendre el patrimoni com un recurs educatiu; planificar i dissenyar reaccions segons els diferents contextos d'ensenyament-aprenentatge; proporcionar eines per adaptar els continguts patrimonials a les característiques dels individus o grups de turistes; però, sobretot, permetrà entendre la mediació com una intervenció que no conclou amb el fet turístic, sinó que necessàriament ha de deixar un substrat, una inèrcia dins el subjecte que aprèn que s'hi desenvoluparà paral·lelament, que «l'acompanyarà» quan faci usos turístics dels patrimonis.

El patrimoni com a recurs

«El patrimoni en si mateix no és un equipament cultural, ni un servei, ni un agent, ni una oferta: és un recurs, un recurs cultural abundant i un bé distribuït, parlant de manera territorial» (Romero, 1998, p. 14).

Si el patrimoni és un recurs susceptible de ser transformat en producte cultural, necessita, almenys, les condicions següents:

- **Informació:** conèixer-ne l'existència.
- **Accessibilitat:** horaris d'obertura, senyalització, infraestructures, etc.

(*) Professora titular d'escola universitària (Àrea de Didàctica de l'Expressió Plàstica. Facultat de Trabajo y Educación Social. Universitat de Valladolid). Llicenciada en Belles Arts per la Universitat del País Basc, llicenciada en Història de l'Art i doctora en Ciències de l'Educació per la Universitat d'Oviedo. És autora de diferents publicacions sobre dues línies de recerca: l'educació patrimonial i la didàctica de l'art contemporani, com ara *La educación patrimonial. Teoría y práctica en el aula, el museo e Internet* (Trea, 2004) o «Los contenidos actitudinales en la enseñanza de la Historia del Arte», a la revista *IBER*, 49, 2006. Adreça electrònica: ofontal@mpc.uva.es

- *Interpretació*: serveis complementaris de comunicació per ser comprensible, com ara l'educació.
- *Cost econòmic assequible*: un preu que no impedeixi l'accessibilitat (Romero Moragas, 1998, p. 14).

Com assenyala Francisca Hernández (2002, p. 272), durant molt temps s'ha tingut la idea que invertir en la conservació del patrimoni suposava una despesa excepcional i poc rendible, almenys en termes econòmics, encara que se'n reconegués la rendibilitat social o cultural. Avui, en canvi, no es qüestiona que el patrimoni cultural és un recurs que, mitjançant una bona gestió, deriva en la recuperació i ampliació cultural, però també econòmica.

Per a Romero Moragas (1998, p. 14), «la qualitat dels recursos depèn de la manera que siguin usats com a valor econòmic». És precisament dins aquesta nova concepció del patrimoni, en què comencen a impulsar-se els programes i projectes educatius, entesos com a via de suport i manteniment d'aquesta ideologia mercantilista, com a objectiu dins la gestió del patrimoni i, especialment, com a mesura del desenvolupament d'aquesta inversió en termes culturals, però també econòmics¹. No obstant això, cal reconèixer que el patrimoni, tant cultural com natural, no posseeix de manera inherent valors culturals, ni econòmics, ni artístics, ni socials. Tots aquests són atribuïts pels humans de determinats contextos i moments; per operar amb el patrimoni cultural, en canvi, suposem la inherència d'aquests valors i tractem d'emprar-los com a recurs, de manera que la nostra acció es resumeix en el «rescat» i tractament apropiat d'aquests valors. Per tot això, convé puntualitzar que els valors que li atorguem al patrimoni no són res més que assignacions, atribucions que s'han d'entendre en el context específic en què ens trobem. Seguint aquesta idea, podem suposar que el patrimoni és un recurs que pot ser utilitzat, després de l'argumentació, per a aquells fins que hi operin i que, en la mesura del possible, l'explotin.

Un exemple representatiu de tots aquests plantejaments al nostre país és la comunitat autònoma andalusa. Els pressupostos referits a les previsions econòmiques, finançades per la Conselleria de Cultura, demostren que dins els programes bàsics per a la tutela del patrimoni històric es destina una gran partida a la comunicació, en què s'inclou l'educació i la participació. Respecte als programes de les institucions del patrimoni històric, veiem que els museus destinen el segon pressupost més gran, al darrere de la millora de les infraestructures de les institucions.

(1) Convé matisar, en aquest sentit, que la creixent intervenció d'entitats privades dins els mecanismes de gestió del patrimoni cultural ha permès que augmenti la inversió i, consegüentment, la rendibilitat d'aquest recurs. L'educació ha estat un dels àmbits beneficiats i també un dels eixos d'aquest canvi, a causa que la inversió s'ha centrat, especialment en l'àmbit dels museus, en la creació de programes educatius que establissin el contacte definitiu entre els museus i el teixit social que els envolta, com també el teixit turístic cap al qual estan destinats la gran majoria.

Programes bàsics per a la tutela del patrimoni històric	P. Base	P. Mínim	P. Òptim
Sistema d'informació del Patrimoni Històric d'Andalusia	199 705	207 705	216 106
Protecció del Sistema dels Béns Culturals en el territori	1 188 000	1 234 000	1 282 300
Conservació i restauració del Patrimoni Històric	13 122 816	13 626 663	14 472 519
Comunicació. Educació i participació	923 700	975 750	1 058 055
Recerca i innovació tecnològica	1 091 614	1 128 714	1 172 669
Formació i qualificació de recursos humans	273 432	284 400	307 431
Cooperació per al desenvolupament regional	875 508	1 006 833	1 085 628
Total	17 674 775	18 464 065	19 594 708
Programes de les institucions del patrimoni històric	P. Base	P. Mínim	P. Òptim
Millora de les infraestructures de les institucions	3 750 000	4 500 000	4 950 000
Arxius	540 000	630 000	684 000
Biblioteques	1 765 000	2 035 000	2 197 000
Museus	2 522 000	2 857 000	3.058 000
Conjunts arqueològics i monumentals	409 000	479 000	521 000
Conjunt Monumental de l'Alhambra i el Generalife	1 572 000	1 822 000	1 972 000
Institucions per a la conservació i difusió del Patrimoni Musical: Centre de Documentació Musical d'Andalusia i Centre Andalús de Flamenc	245 000	285 000	313 000
Institucions per a la conservació i difusió de l'art contemporani: Museu Andalús d'Art Contemporani. Filmoteca d'Andalusia i Centre Andalús de la Fotografia	942 000	1 092 000	1 178 000
Total	11 745 000	13 700 000	14 873 000
Programes instrumentals per a la millora de l'administració i gestió del patrimoni històric	P. Base	P. Mínim	P. Òptim
Institut Andalús de Patrimoni Històric	885 749	1 027 883	1 113 166
Total	885 749	1 027 883	1 113 166
Total pla general de béns culturals	30 305 524	33 191 948	35 580 874

Taula 1. Pressupost, en pessetes, de les previsions econòmiques per al Pla general de béns culturals d'Andalusia (1996-2000).

Hem reproduït les taules de pressupostos (GPBBAA, 1997) per poder observar, detalladament, la distribució de pressupostos en allò que pot considerar-se un exemple o referent en matèria de gestió pública del patrimoni.

Així, per exemple, veiem que les xifres destinades a l'educació són semblants a les concedides a la recerca. I podem comprovar, també, que el major volum pressupostari es destina a tasques de conservació i restauració del patrimoni històric.

Per a Miguel Ribagorda (2002, p. 171), tenint en compte la gran riquesa patrimonial amb què compta l'Estat espanyol, és raonable convertir alguns d'aquests béns en recursos culturals promocionant-los no només mitjançant accions polítiques, sinó a partir de l'elaboració de treballs i estudis previs que analitzin la viabilitat d'aquesta proposta. Segons aquest autor, pretendre convertir tot el patrimoni en recurs no és possible, per tant la selecció d'aquest patrimoni resulta indispensable. La tria dels elements que se seleccionen, i a través de quins mecanismes es promocionen, depèn de la convergència entre la concepció del patrimoni que es proposi, el model de gestió utilitzat i, moltes vegades, l'orientació política dels qui decideixen efectuar aquesta conversió de bé cultural en recurs. Amb tot, aquest autor pronostica, i coincideix amb altres autors com Francisca Hernández, que el segle XXI es preveu com el segle del turisme cultural (Ribagorda, 2002, p. 171; Hernández, 2002, p. 365).

Gestió administrativa del patrimoni cultural. Entitats gestores i models de gestió

Les organitzacions i institucions que s'encarreguen d'administrar i gestionar monuments, museus, jaciments arqueològics o altres béns patrimonials, depenen sempre d'una autoritat tutelar que n'assumeix la responsabilitat legal i econòmica. Així, seguint Ballart i Tresserras (2001, pp. 121-125), diferenciem quatre tipus d'entitats, que tenen una forma d'autogestionar-se i de gestionar el patrimoni del qual responen substancialment diferent.

- *Organitzacions dependents.* Depenen d'un organisme de l'Administració Pública (Estat, Ajuntament, Consell, Capítol, etc.). En aquest sentit, no gaudeixen d'autonomia de gestió, ni administrativa, ni economicofinancera. Adopten una organització piramidal, jeràrquica i, entre el personal que en depèn, hi ha especialistes i tècnics (conservadors, restauradors, tècnics de laboratori, investigadors...). El finançament de què disposen prové, gairebé sempre, de l'ens tutelar, tractant-se gairebé sempre d'una assignació anual fixa. La manca d'autonomia administrativa financera en limita la llibertat de moviments, condiona la tasca que fan i, en ocasions, n'afecta negativament l'eficàcia. És el cas dels museus públics, museus d'empresa i museus dependents de departaments universitaris, com també molts conjunts monumentals gestionats directament per una dependència de les administracions públiques.
- *Organitzacions autònomes.* Encara que depenguin d'un organisme tutelar gaudeixen d'autonomia de gestió sota la responsabilitat d'un patronat, junta o consell. El sistema de finançament és autònom, semblant al de les organitzacions dependents. La subvenció anual (que no assigna-

ció) no és fixa, cosa que obliga a cercar mitjans complementaris de finançament. És el cas de les botigues de museu.

- *Organitzacions independents no lucratives.* Es tracta d'organitzacions independents que no pretenen el lucre sinó el servei a la comunitat. Gestionen monuments, col·leccions, museus i jaciments arqueològics per cessió contractual de l'organisme propietari del bé a l'entitat gestora. Es regeixen per una junta, patronat o consell amb plens poders per actuar públicament, que assumeix plena responsabilitat legal i econòmica de l'entitat d'acord amb la legislació específica de cada lloc. L'estructura interna d'organització segueix el model de piràmide jeràrquica o també el model de grups de treball. El finançament d'aquest tipus d'entitat és complexa perquè ha d'obtenir mitjans de forma independent. En general, solen obtenir, atès el caràcter no lucratiu que les caracteritza, subvencions de les administracions públiques per dur a terme programes específics que han de complementar fent activitats comercials. Els béns patrimonials que tenen a càrrec seu, com també les instal·lacions, solen procedir de la mateixa entitat, d'alguna administració pública o, fins i tot, d'un particular o empresa.
- *Organitzacions privades.* Es tracta d'organitzacions (empreses unipersonals o societats) que gestionen béns patrimonials de forma privada amb el propòsit d'obtenir un benefici empresarial. Els fons s'obtenen de l'explotació del bé que es gestiona, sense altres ajuts. Funcionen, mentre que negoci comercial, segons els criteris d'eficiència economicofinancera.

Desenvolupament sostenible i educació

Podem associar *desenvolupament* a creixement, progrés, augment, millora, perfeccionament, prosperitat, riquesa, etc. En tots aquests casos parlem d'un denominador comú: el canvi. *Desenvolupament sostenible* es refereix a la pretensió d'harmonitzar el desenvolupament amb la presa de consciència respectuosa amb els recursos disponibles i amb el medi ambient (Moreno de Barreda, 1999, p. 514). Es tracta d'una matisació al sentit d'evolució i progrés vinculada a la dimensió humana, en aquest cas en relació amb la cultura. El Consell d'Europa ha emprat aquest concepte per a l'àmbit del patrimoni cultural: el 1995, en relació amb les polítiques de paisatge; i el 1996, durant la Conferència d'Hèlsinki, en relació directa amb el patrimoni cultural. Així, en la declaració final a què arriben s'insisteix en el fet que «la utilització del patrimoni cultural com a recurs ha d'integrar-se en el procés de planificació d'un desenvolupament sostenible, respectant aquelles restriccions que s'apliquen a l'ús dels béns no renovables» (Hernández, 2002, p. 251). Així doncs, el binomi *desenvolupament sostenible* conté el sentit d'equilibri, de compensació de tensions i, altrament, de creació de dinàmiques de retroacció, en què els recursos, gestionats de manera sostenible, continuen generant nous recursos. Així, des del moment que una determinada acció respecte a un centre històric de les ciutats, per exemple, permet a les persones del lloc accedir a una qualitat de vida millor, hi continuen residint i els mantenen amb vida. En el cas de

museïtzar el centre històric pensant només en els visitants, a més de crear una consciència social i una identitat local desfavorables, iniciarem un procés destructiu que revertirà, en darrera instància i a mitjan o a llarg termini, en un recés i en la desvalorització del recurs, que és el patrimoni històric en aquest cas. El mateix succeeix amb polítiques de turisme massiu que acaben fent malbé el bé material, i requereixen inversions molt costoses en restauració i rehabilitació, cosa que impedeix una percepció adequada del bé i alhora fan que s'interpretin realitats patrimonials com a esdeveniments lligats a modes que, en acabar, només deixen destrosses irreversibles en el bé cultural, en el context d'acollida i en la valoració social; una valoració que, d'acord amb aquests criteris, és intermitent. En aquests casos, els mecanismes d'ensenyament-aprenentatge, lligats a tot estirar a l'adquisició de coneixements esbiaixats per poder efectuar l'acció turística, no es tradueixen en aprenentatges significatius a mitjan o a llarg termini, sinó que cauen en l'oblit i deixen, com a pòsits, conceptes aïllats, segregats i moltes vegades descontextualitzats.

Francisca Hernández (2002, p. 252) entén que el fi del desenvolupament sostenible en relació amb el patrimoni natural i cultural ha de ser trobar una estreta relació entre les necessitats que manifesta la societat, la utilització que es fa dels recursos culturals i naturals, i l'organització de les activitats humanes que s'han de dur a terme en un determinat lloc. Per aconseguir el desenvolupament sostenible calen estratègies emmarcades, des de la seva concepció, en aquests paràmetres d'equilibri. Algunes propostes per assolir l'equilibri entre les exigències del turisme cultural i la saturació dels monuments que el reben, proposen vies alternatives com ara adreçar el turisme a llocs encara en fase de desenvolupament o a llocs que siguin menys coneguts. D'altra banda, el desenvolupament sostenible sempre duu associada la valoració del bé cultural que empra com a recurs, havent-lo de considerar des de la seva perspectiva cultural, humana, social o econòmica, com s'assenyala a la Primera Conferència Europea de Ministres Responsables de la Salvaguarda i Rehabilitació del Patrimoni Cultural Immobiliari, celebrada a Brussel·les el 1969. Finalment, el reaprofitament i reciclatge de part dels beneficis obtinguts de la gestió per a fins referits a la conservació, rehabilitació i sensibilització cap al patrimoni, garanteix la sostenibilitat del mateix procés de desenvolupament cultural (Hernández, 2002, p. 255). Per tant, el desenvolupament sostenible es determina d'acord amb una sèrie de canvis; transformacions que es poden produir a uns quants àmbits: econòmic, cultural, demogràfic, polític, productiu, industrial...

Ús turístic del patrimoni

Antonio José Campesino (1998, p. 47) fa notar que hi ha un permanent conflicte entre el patrimoni i el turisme que, mitjançant una acció gestora apropiada, es pot resoldre en el que l'autor denomina un *matrimoni de conveniència*. En efecte, hi ha conteses entre els costos, beneficis i impactes detectats en residents, arquitectures, urbanisme i medi ambient, com també en les estratè-

gies turístiques compartides. Hi ha, segons diu l'autor, «la convicció politicoempresarial que el binomi *patrimoni=turisme* és una simbiosi de causa-efecte, una cohabitació de conveniència» (Campesino, 1998, pp. 47-48; les cursives són nostres). La capacitat del turisme per induir processos de creixement econòmic és ben reconeguda, principalment a causa dels efectes que té sobre el valor afegit, especialment a través de l'ocupació, i del seu caràcter transversal, que la converteix en demandant de diferents sectors (Torres, 2001, p. 691).

Darrere el turisme, en efecte, hi ha grans grups industrials internacionals, denominats *operadors turístics* que se n'encarreguen de la promoció i per als quals el factor econòmic és fonamental. Qualsevol activitat turística influeix sobre el patrimoni, sobre l'estat de conservació i de valoració en què es troba, i hi reverteix de forma positiva en alguns casos, però de negativa en d'altres. En la mesura que el factor econòmic no perjudiqui, sinó que fins i tot beneficiï l'element patrimonial objecte del turisme, comencem a parlar de turisme cultural de qualitat i, per tant, de desenvolupament sostenible (Hernández, 2002, p. 374).

Destinatariis

Segons Ribagorda han de considerar-se dos col·lectius fonamentals per promocionar el turisme cultural espanyol. En primer lloc, un col·lectiu de mitjana edat d'origen estranger (40-50 anys) amb un interès cultural manifest i estades de 15 dies de mitjana. Aquests cerquen un llegat cultural de caràcter tradicional. Les destinacions més cercades en aquesta línia són l'Alhambra, la Sagrada Família i la Catedral de Burgos, entre d'altres. L'altre col·lectiu, format per espanyols de 35-45 anys, constituïts fonamentalment per parelles de joves, es mou per viatges curts de cap de setmana o ponts i els valors que els desplacen són el coneixement de «racons» del país on hi hagi monuments. En aquest sentit, les destinacions més cercades a Espanya són Extremadura, Castella i Lleó, i el medi rural gallec i asturià (Ribagorda, 2002, p. 172). En ambdós casos parlem de turisme de masses.

Antonio José Campesino entén que cal bandejar la falsa idea que el turisme cultural és minoritari i elitista perquè, d'una banda, s'ha convertit en un producte de masses i, de l'altra, l'educació i la interpretació han permès que es converteixi en una realitat accessible a una gran part de la societat (Campesino, 1998, p. 51). En efecte, l'anomenat turisme de masses, perquè sigui rendible, ha d'atreure grans quantitats d'individus. Aquests posseeixen una capacitat destructiva respecte al patrimoni que, almenys, pot mesurar-se en termes quantitativs (Hernández, 2002, p. 375)². D'altra banda, les característiques dels destinataris (nivell cultural, afeccions, condicions psicosocials,

(2) Així, per exemple, és un fet objectiu que un jaciment arqueològic amb una mitjana de visites anuals de 60.000 persones es deteriorarà més que aquell que, en les mateixes condicions, sigui visitat per 300 persones.

etc.) incideixen quantitativament i qualitativament en la conservació d'aquest patrimoni. Per tant, la relació entre destinataris (nombre i qualitat) i conservació del patrimoni és inversament proporcional. Per contra, aquesta relació es torna directament proporcional quan ens ocupem, no de la conservació, sinó de la difusió i el gaudi d'aquest patrimoni cultural, sempre que hi hagi, és clar, una acció educativa destinada a assolir aquests dos fins.

Contextos d'actuació

Francisca Hernández ens recorda que mentre que a França ja es parlava de turisme cultural el 1980, a Espanya s'ha avançat relativament poc sobre el tema, fins i tot malgrat l'emergència d'aquest àmbit en els darrers anys. Dins el marc europeu, el Consell d'Europa, a través del Programa d'Itineraris Culturals, va llançar el 1987 el programa Cultural Routes, portat a terme per iniciativa del Consell per a la Cooperació Cultural. Els objectius se centraven en la potenciació de la identitat historicocultural dels pobles europeus, en la protecció i dinamització dels béns materials del patrimoni cultural europeu i en la creació de noves cultures d'oci i lleure centrades en el turisme cultural. En general, la política turística del Consell d'Europa pretén despertar en els europeus el sentit d'«identitat cultural comuna» a través d'un turisme cultural de qualitat que fomenti la creació d'itineraris que abracin diversos països i ciutats, i que s'organitzin entorn d'un concepte o element cultural comú (Hernández, 2002, pp. 353-356).

Actualment Espanya participa en vuit dels vint itineraris culturals que sorgeixen del Consell d'Europa³. Cadascuna de les rutes que es proposen poden ser incloses en una d'aquestes tres àrees: *els pobles, les migracions i la difusió dels grans corrents filosòfics, religiosos, artístics, científics, tècnics i comercials europeus*. Al seu torn, i segons la ruta que l'Estat proposi, es poden classificar dins d'un d'aquests quatre grups: *camins històrics, xarxes culturals, xarxes geogràfiques i circuits internacionals* (Ribagorda, 2002, p. 60). Alejandro Rebollo estableix una clara diferència entre *itineraris* (recorreguts que se cenyeixen a una zona i que duren com a màxim un dia complet), *circuits* (recorreguts de caràcter provincial o interprovincial i que es desenvolupen al llarg de dues o tres jornades amb les corresponents pernoctacions), i *rutes* (caràcter regional i monogràfic, encara que n'hi ha d'interregionals i amb temes independents; duren de tres dies a una setmana) (Rebollo, 1997, p. 12). Si bé a la teoria aquesta distinció conceptual és innegable, la pràctica empra moltes vegades aquests termes indistintament, fins i tot des d'aquells marcs internacionals, fruit moltes vegades de les traduccions d'altres llengües. A Espanya, hem de destacar algunes propostes, com ara:

(3) Els itineraris en què participa Espanya són: Època dels Descobriments, Rutes Fenícies, Ruta dels Gitanos, Ruta d'Al-Andalus, Hàbitats Rurals, Parcs i Jardins, Camí de Sant Jaume, i Arts Escèniques i Identitat Europea.

- Itinerari cultural *The World of Vikings*. Compost d'un videodisc interactiu. Consta de més de 3.500 imatges fotogràfiques en color, 25 minuts de vídeo, gràfics i 20 minuts d'àudio.
- *Camí de Sant Jaume*. El 1987 la Comunitat Econòmica Europea el declara Ruta Mundial. Es revitalitza aquest camí pel seu caràcter altament simbòlic en el procés de construcció d'Europa. Entre les mesures adoptades, es pretén identificar els diferents camins que condueixen a Santiago dins l'àmbit europeu; elaborar un sistema de senyalització dels principals punts del camí (emprant el logotip proposat pel Consell d'Europa); coordinar conjuntament les tasques de restauració i valoració del patrimoni arquitectònic i natural implicat en el camí; elaborar programes culturals per revalorar i descobrir el patrimoni històric, literari, musical i artístic vinculat al Camí; promoure intercanvis entre les ciutats i regions que en formen part, i, finalment, estimular la creació artística i cultural d'avui dia per revitalitzar aquesta tradició i testimoniar el valor perenne de la identitat cultural europea (Hernández, 2002, p. 368).
- *La ruta del Cid*. Es tracta d'un projecte en fase de disseny i sorgeix del 900è aniversari de la mort del Cid. La ruta partiria de Burgos, passaria per Sòria, Guadalajara, Saragossa, Terol, Castelló, València i Alacant. La ruta es concep com un camí literari en què se segueixen les parts de la *Cançó del Cid*. Cada província oferiria una síntesi històrica i un mapa amb els topònims que apareixen en el poema.
- *Ruta del Llegat Andalusí*. Es tracta d'un altre projecte que pretén oferir una visió del patrimoni andalusí com a trobada entre la cultura cristiana i la islàmica, en ciutats com Granada, Sevilla o Còrdova. Comprèn una ruta de turisme natural, en què es pot practicar esport (Sierra Nevada), i unes quantes rutes històriques, en què intervenen prop de 350 poblacions (Hernández, 2002, pp. 373-374). El projecte es va iniciar el 1995 i ha participat en la creació del Museu de la Civilització Andalusina. El 1998 la Unesco va signar un conveni de col·laboració amb la Fundació El Legado Andalusí, i va donar com a fruita la publicació de *Itinerario cultural de almorávides y almohades. Magreb y Península Ibérica*, el 1999 (Páez López, 2000, pp. 247-257).

Comprovem, d'aquesta manera, que el Consell d'Europa ha integrat les noves tecnologies, interactives i multimèdia en un mitjà més per potenciar la publicació i difusió de la informació cultural i patrimonial (Hernández, 2002, pp. 366-367). D'altra banda, el centre històric de les ciutats, especialment d'aquelles que han estat declarades patrimoni mundial, continua sent el centre de major interès turístic i el que concentra un nombre major de turistes culturals (Troitiño, 2000, pp. 546-548). A la nostra Península, hi podem diferenciar les següents àrees referides al turisme cultural i, encara que no són les úniques, sí que es converteixen en les més visitades: Cornisa Cantàbrica, Andalusia, Centre Peninsular i Barcelona (Ribagorda, 2002, p. 65). Proposem, a continuació, una anàlisi específica del nostre context proper: la Cornisa Cantàbrica.

Turisme cultural a la Cornisa Cantàbrica

Aquesta denominació no obeeix a termes estrictament geogràfics —perquè en aquesta àrea s'hi inclou la zona de Castella i Lleó—, sinó que el Camí de Sant Jaume n'és l'eix d'ordenació. A partir d'aquest, ha estat possible el manteniment, la restauració i rehabilitació de diferents àmbits del patrimoni, des d'hospitals de pelegrins, antigues dispeses, ermites i, en general, una cultura singular entorn dels valors del pelegrinatge. D'altra banda, la reactivació econòmica d'aquests llocs ha permès que es mantingui la població activa en aquesta zona, gràcies als recursos generats pel turisme. La major part dels fluxos són de caràcter nacional, i es genera una constant recepció de madrilenys, barcelonins, valencians i bascos principalment (Ribagorda, 2002, p. 76). Aquest flux turístic suposa, a més d'un coneixement de la cultura específica de la Cornisa Cantàbrica per part d'altres habitants del país, un intercanvi cultural, a petita escala, però igualment relacional entre diferents punts d'Espanya. Amb això, volem significar la importància del turisme cultural per prendre'n consciència, consolidant la identitat cultural (ser una destinació turística desitjada confereix, sens dubte, seguretat en la identitat cultural; una mica així com reconèixer que s'és portador, simbòlicament, d'una cultura important, mereixedora d'aquesta gran afluència de visitants) i aprenent a conviure amb altres cultures diferents nacionals i internacionals. Suposa, en definitiva, prendre consciència d'una identitat i afavorir-ne la relació evitant l'«abstracció cultural». A més, cal considerar la importància econòmica que suposa i el que aquesta implica per a la qualitat de vida dels llocs, per a la creació d'ocupació, per al tipus de població, per a la millora en les comunicacions terrestres i aèries. En el cas concret d'Astúries, el percentatge de visitants nacionals és del 72,4% del total dels visitants al Principat, i tenen uns mercats emissors clarament marcats en algunes comunitats autònomes del centre peninsular (Principado de Asturias, 2001). Aquest desenvolupament ha permès recuperar velles tradicions per convertir-se en reclam turístic com ara la ruta dels *vaqueiros* a l'occident asturià.

Models de turisme

Francisca Hernández estableix cinc classes diferents de turisme depenent de les característiques dels mateixos consumidors i de l'objecte del patrimoni que forma part dels seus objectius: turisme ecològic, turisme cultural, turisme temàtic i actiu, turisme individualitzat i, finalment, turisme de llarga distància (Hernández, 2002, pp. 376-379).

- *Turisme ecològic.* Aquest model de turisme es relaciona directament amb la consciència de desenvolupament sostenible, que tracta d'afavorir el respecte per la naturalesa, la defensa del paisatge i que rebutja aquelles àrees turístiques en les quals la contaminació i degradació del medi han donat lloc a una qualitat de vida pitjor. Així, es pren consciència per part de les indústries turístiques i dels mateixos consumidors, de

la necessitat que el turisme sigui un fenomen sostenible que aportï recursos econòmics a la població i que, al mateix temps, assoleixi evitar la degradació del paisatge com també dels recursos culturals i naturals. Aquí s'hi inclouen propostes com ara l'ecoturisme o el turisme rural, que en els dos casos es respecten els costums i la vida cultural autòctona de les diferents zones (Hernández, 2002, p. 376).

- *Turisme cultural.* Aquest model de turisme es basa en la presència del component cultural com a centre d'accions personalitzades, que no es limiten a determinades estacions i les destinacions fonamentals de les quals són les ciutats, els monuments, els espais museístics i el contacte amb les tradicions de determinats llocs. Després de la que va ser la primera carta sobre el turisme cultural de l'Icomos el 1976, al cap de més de vint anys, el 1999, es publica la Carta Internacional sobre Turisme Cultural. A la Carta s'insisteix especialment en la dimensió social, cultural i econòmica per les quals s'ha desplegat el turisme, tractant-hi els efectes negatius (deteriorament) i positius (necessitat de conèixer, conservar i transmetre, millora en la valoració) del seu desenvolupament el darrer quart de segle. Finalment, s'advoca per la versió del desenvolupament sostenible, com a fórmula gestora que manté la integritat cultural, els processos ecològics i aquells sistemes de protecció dels éssers vius i del patrimoni històric cultural dels pobles (Hernández, 2002, pp. 376-377).

Els estudis de prospectiva demostren, segons Campesino, que els països asiàtics, llatinoamericans i africans s'han de convertir en destinacions del turisme cultural amb demandes progressives dels seus propis mercats interiors. Aquesta explotació comercial massiva, continua l'autor, sense metodologia específica de planificació, ni ajustament de càrrega dels ecosistemes, amenaça l'herència cultural a països en vies de desenvolupament. Per tot això, la nova sensibilitat turística ha d'advocar per la recerca del coneixement de la naturalesa i de la mateixa idiosincràsia del lloc, pel respecte mediambiental de l'entorn, admetent el caràcter multifacètic de cada comunitat, evitant danyar el recurs i perjudicar-ne el futur, cosa que implica, necessàriament, una formació adequada dels professionals (Campesino, 1998, p. 51).

- *Turisme temàtic i actiu.* L'Organització Mundial de Treball defineix les vacances actives com un temps durant el qual es pretén dur a terme una activitat cultural, artesanal o recreativa que afavoreixi el desenvolupament i el perfeccionament de la persona. De manera que el turisme temàtic és un turisme especialitzat que ofereix diferents circuits depenent dels interessos i les necessitats dels turistes (Hernández, 2002, p. 378).
- *Turisme individualitzat.* Es tracta de l'opció inversa al turisme de masses, que es basa en l'elecció personalitzada dels turistes mateixos, que dissenyen els seus propis itineraris. Generalment, aquestes opcions s'ofereixen a través dels mitjans tecnològics d'informació (Hernández, 2002, p. 378).

- *Turisme de llarga distància*. Estem davant un tipus de turisme que ha estat possible amb l'avenç en els mitjans de comunicació i amb l'abaratiment dels costos de desplaçament. Aquest model cada cop més afavoreix l'intercanvi cultural entre espais distanciat i tracta d'eliminar la distància física com a referent o condicionament per dur a terme els desplaçaments intercontinentals (Hernández, 2002, pp. 378-379).

Del turisme a l'educació

El turisme s'ha d'entendre com un tipus d'activitat voluntària i que, per això mateix, presenta una potencialitat respecte a altres formes d'educació: la motivació, les ganas d'aprendre i divertir-se i, la major part de les vegades, la consciència de la importància d'altres cultures i els seus respectius llegats. Segons Greffe, hi ha diferents classes de turistes culturals:

- Els «especialistes», que viatgen sistemàticament. Es produeix una relació entre les seves activitats professionals i les pràctiques turístiques. Representen entre el 10% i el 15% del total de visitants.
- Els turistes «motivats»; la cultural és la principal motivació dels viatges que fan. Representen entre el 30% i el 40% del total.
- Els turistes «ocasionals», que desenvolupen activitats culturals de manera irregular en petits desplaçaments. Constitueixen entre el 45% i el 60% del total del turisme (Greffe, 1999, p. 15).

Un dels fins fonamentals del turisme és el plaer i el gaudi relacionats amb el patrimoni, en aquest cas, cultural. La capacitat de gaudir també es pot desenvolupar i, per tant, també s'ensenya i s'aprèn. Encara que el turisme pugui ser pensat com una forma de consum (la dimensió econòmica o les dinàmiques d'oferta i demanda així ens ho indiquen), aquest pot implicar accions educatives en diferents aspectes. D'una banda, dins alguns d'aquests models del turisme, l'acostament al patrimoni cultural passa per la mediació d'educadors, ja siguin guies, intèrprets, monitors de museus o altres professionals de la comunicació educativa. D'altra banda, algunes persones fan turisme amb fins educatius, com ara aprendre i comprendre elements patrimonials, fer-hi recerca, divertir-se o entretenir-se (Hernández, 2002, p. 379).

En aquest sentit Ribagorda assenyala que les activitats complementàries són l'assignatura pendent de moltes destinacions culturals. Entén que el futur turista desitja fer alguna cosa més que contemplar els monuments, i que el seu concepte vuitcentista del turisme és conseqüència de la manca d'accions educatives. En efecte, a Espanya s'ha tendit a «museïtzar» els béns culturals d'acord amb un concepte de museu també vuitcentista: «Cal treure el patrimoni i el llegat cultural al carrer, fer que el visitant i l'habitant habitual d'aquestes ciutats senti que aquesta característica de la seva ciutat es transmet a tot aquell qui passeja pels carrers» (Ribagorda, 2002, p. 175).

A partir d'aquest punt, comencen a crear-se microrecursos culturals que poden repercutir en el mateix territori i la seva població (Salvago, 2001, p. 610). Una vegada més, el turisme ha de ser compatible amb les necessitats d'aquells habitants «naturals» del context, els ha de millorar les condicions de vida, la valoració que tenen del pròxim, però ha de respectar, alhora, els seus interessos i condicions de vida. Romero Moragas entén, en aquest sentit, que «el patrimoni és, abans que un recurs per al turisme, un bé social i una part fonamental de la cultura de la comunitat que el posseeix. El desenvolupament del turisme cultural no ha de privar els habitants de casa seva, els costums o els seus propis recursos [...]. Només tenint en compte els usuaris locals, es pot reforçar l'autenticitat dels llocs» (Romero, 1998, p. 14).

Ús i aprofitament educatiu del turisme

Si entenem que el patrimoni és un recurs que pot ser utilitzat per a fins educatius, és possible demanar-se quins són o poden ser els valors educatius del patrimoni, en aquest cas, cultural. O, dit d'una altra manera, en quin sentit es pot utilitzar el patrimoni com a recurs educatiu, com pot integrar-se en una estructura curricular o en un determinat disseny d'intervenció o, també, de quina manera se n'ha de determinar la presència en els mitjans de comunicació. En definitiva, qüestionar-nos les possibilitats dels usos educatius que el patrimoni cultural pot proporcionar.

Primer de tot, hem de precisar quin o quins poden ser els enfocaments que, des de l'educació, podem formular per operar amb aquest recurs educatiu, amb aquest potencial. Romero Moragas se situa en un enfocament mercantilista i afirma que «el recurs patrimoni pot ser transformat en un producte educatiu» (Romero, 1998, p. 13). Aquesta terminologia aparentment comercial no és més que una pretensió per abandonar postures inertes cap als temes culturals que, sota el tendal del valor històric o documental, acaben aïllant-se de la realitat educativa. D'aquesta manera, i seguint els objectius estratègics del que podria ser una política turística, el patrimoni, en paraules de Romero (1998, p. 15), ha d'«atreure, retenir i satisfer». Per això, en l'àmbit del turisme patrimonial les estratègies d'informació i comunicació són fonamentals per a aquests tres nivells.

En primer lloc, s'atreu el visitant creant-li, mitjançant els mitjans de comunicació, una imatge interessant del patrimoni. En segon lloc, es reté el visitant oferint-li un repertori d'acord amb els seus interessos o oferint-li les claus per poder adquirir aquests interessos en cas que no els tingui. D'aquesta manera, hi ha dues opcions de retenció: la primera tracta de definir els interessos del públic i d'oferir-li allò que s'adapti a aquests interessos. Aquesta opció pot resultar perillosa, sobretot si va associada a les polítiques patrimonials, perquè situa el gran públic en el rol d'expert quan, en realitat, la veu experta ha de situar-se entre aquells que coneixen, estudien, produeixen i gestionen el patrimoni. No obstant això, aquest fet no significa que aquests experts

hagin d'imposar criteris, sinó tractar d'exposar-los i donar-los a conèixer democràticament. Per dur-ho a terme, cal que totes les opcions científiques, o almenys la major part possible, tinguin una representació. Amb això evitarem silenciar aquelles veus que el gran públic tradicionalment no accepta (moltes vegades per desconeixement) i evitarem també concedir un protagonisme exclusiu a aquelles altres veus que tradicionalment han estat dominants. En realitat, es tracta d'aturar aquest cercle que es retroacciona constantment amb la història i oferir-li aquelles claus que hi han funcionat alienes, de forma alternativa.

Tots aquests arguments s'articulen en el que seria una altra de les opcions possibles a l'hora de retenir el visitant; concretament, es tracta d'oferir-li totes les possibilitats, tota la història, tots els criteris (socialment acceptats i socialment desaprovats). Això genera un bagatge que possibilita la formació d'un criteri personal i fonamentat, en lloc d'un criteri socialment transmès. Es pretén, d'aquesta manera, satisfer totes les expectatives que el visitant ha previst i oferir-li expectatives noves d'acord amb aquests criteris fonamentats.

L'educació per a la utilització social del recurs patrimonial

El procés de selecció a què inevitablement està sotmès el patrimoni cultural i que en gran mesura es deu, avui, a la potencialitat que té com a recurs, d'una banda, i al seu valor històric i representatiu, de l'altra, prefigura un ús posterior d'aquest bé. D'aquesta manera, quan l'ús que es pretén és social o educatiu, sorgeix el problema de la contextualització. En efecte, en moltes ocasions el valor adjudicat a determinat element patrimonial difereix, en gran mesura, del seu valor original, el qual es relaciona amb el context en què sorgeix. Educar permet, en aquest sentit, la contextualització correcta, condicionar la mirada cap a una visió d'aquest bé o valor cultural més enllà del seu ús com a recurs primari de la potent indústria del turisme que és la que, en moltes ocasions, condiona el nostre contacte amb aquest element patrimonial (Ballart i Tresserras, 2001, pp. 24-25).

El turista patrimonial cada vegada podria ser més exigent perquè estaria més format, cosa que obligaria a engagar estratègies que milloressin la qualitat dels recursos patrimonials i augmentessin l'experiència turística (Romero, 1998, p. 15). Dit d'una altra manera, estariem generant un sistema que creixés a partir de si mateix, alimentat pel coneixement i la gestió «democràtica». Tot això, inevitablement, passa per un element clau: l'educació. D'altra banda, com assenyala Ribagorda, al nostre país, la ingent quantitat de patrimoni cultural, unida a la incapacitat administrativa per mantenir-lo —tot això, en un estat digne de conservació— ha afavorit que els mateixos ciutadans espanyols fins fa poc consideressin aquest patrimoni com una cosa quotidiana, llegat del passat, però sense gaire interès (moltes vegades hi ajudava l'estat de deterioració en què es trobaven alguns d'aquests béns). Així, en veure que els edificis emblemàtics queien per falta de manteniment, s'abandonaven

o simplement eren eliminats per obres urbanístiques o d'enginyeria contemporànies, pensaven que aquests immobles no tenien cap mena de valor. Per tot això, cal tenir present que «el valor del llegat cultural antic està basat en la percepció que la societat en tingui, i fins fa ben poc temps, la societat no tenia un bon concepte del patrimoni cultural del país» (Ribagorda, 2002, pp. 47-48). Han estat precisament l'acció educativa, l'acció política i turística com també una gestió eficaç, les que han permès que aquesta valoració canviï cap a una línia de respecte, apropiació simbòlica i prestigi social.

Totes aquestes actituds, tant negatives com positives, formen part dels objectius d'aquelles disciplines vinculades al patrimoni cultural (administració, economia, turisme, política, història, arqueologia, educació...). De totes aquestes, l'educació és la que opera directament sobre les formes de relació entre patrimoni i societat. Així, s'ocupa de la comunicació, però no en termes quantitativs (com és el cas dels mitjans de comunicació, o en ocasions del turisme, la política i l'economia), sinó fonamentalment qualitativs: com es produeix aquesta comunicació, en quins termes, seguint quins criteris, cap a quin públic, etc. A partir d'això, la sensibilització, el respecte, el coneixement i la valoració són les accions que permetran configurar una consciència social favorable al patrimoni cultural.

Aquesta línia argumental ens exposa dues qüestions fonamentals que serveixen de tancament però que alhora obren nous eixos de recerca. D'una banda, la concepció de l'educació com a part important dins la gestió del patrimoni cultural. I, de l'altra, la configuració d'aquesta activitat (educador patrimonial) com a professió important que ha d'adaptar-se a situacions complexes i, en ocasions, contradictòries. Per tant, una activitat de naturalesa emergent, que ha de comptar amb els mecanismes que permetin que es reconfiguri constantment, per poder adaptar-se a les noves realitats i noves combinacions patrimonials.

Conclusions

El patrimoni es manifesta com una realitat subjecta a moltes mirades, i una d'aquestes, que a més pot constituir-se «lent» per a totes les altres, és l'educativa. És a dir, una mirada educativa cap al patrimoni pot aportar més perspectiva a altres mirades fonamentals com ara la històrica, la política, l'econòmica, la social, etc. En aquest sentit, fer un ús educatiu del turisme patrimonial implica conèixer i comprendre les claus d'aquest patrimoni que percebem i interpretem, moltes vegades des de la «mirada» i «veu» d'uns altres: intèrprets, guies, educadors, etc. Per això cal, d'una banda, redefinir les competències i formació d'aquests mediadors patrimonials i, de l'altra, oferir al públic les claus per poder seguir inèrcies d'interpretació cap a altres elements patrimonials amb els quals segurament entri en contacte en altres contextos i, en ocasions, sense cap mediació. De manera que l'ús educatiu del patrimoni es pot projectar amb una mirada molt més àmplia, «obrir el camp de visió»,

seguint la metàfora. I pot, a més, proposar-se una mediació més enllà del coneixement i la comprensió de l'element patrimonial; és possible treballar amb actituds com el respecte, amb propostes de valoració, amb el gaudi, amb la cura i, finalment, amb la mateixa transmissió. D'aquesta manera, la seqüència procedimental «conèixer-comprendre-respectar-valorar-gaudir-cuidar-transmetre» permet fer un ús educatiu del patrimoni que és en realitat tota una aposta de planificació des de l'educació patrimonial.

Recollim, doncs, el testimoni de l'educació patrimonial com a camp emergent, altament necessari, que dóna lloc a nombroses recerques, accions formatives (assignatures, cursos, postgraus), esdeveniments científics, publicacions, etc. I entre les temàtiques fonamentals, s'hi troba un intent per sistematitzar els eixos genealògics de la disciplina, definir les claus dels diferents models que operen en la mediació patrimonial i que inclouen des de les visites guiades fins a programes educatius en museus. L'espectre es mou entre aquells exemples en els quals el patrimoni s'entén com un instrument al servei de l'educació (model instrumental), passant per accions que prevalen la transmissió de continguts conceptuals vinculats a la història (model historicista), intervencions basades en el mateix acte de la comunicació entre el patrimoni i la societat (model mediacionista) o dissenys educatius que incorporen la potencialitat identitària dels patrimonis (model simbolicosocial)⁴. S'han elaborat programes i accions concrets des de col·legis, universitats, fundacions, ciutats, espais museístics, etc. Actualment hi ha empreses que operen com a mediadores en el turisme patrimonial, que contribueixen a oferir experiències altament educatives, dissenyant metodologies específiques, configurant una didàctica del patrimoni molt particular, concebuda d'acord a la dimensió formal o no formal dels espais educatius, als continguts patrimonials, a la diversitat dels públics, etc. Per tot això, podem parlar de l'educació patrimonial com un camp de coneixement emergent i, en gran mesura, ja emergit.

Referències

- Ballart, J. (1997) *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Barcelona, Ariel.
- Ballart, J.; Tresserras, J.J. (2001) *Gestión del patrimonio cultural*. Barcelona, Ariel.
- Campesino, A.J. (1998) «Ciudades patrimonio de la Humanidad y turismo cultural: matrimonio de conveniencia», a Lozano Bartolozzi [coord.]. *Vivir las ciudades históricas. Actas del Seminario de Turismo, Conservación y Rehabilitación del Patrimonio Arquitectónico y Artístico* (Cáceres, 16-18 de octubre de 1997). Càceres, Universidad de Extremadura, Fundació La Caixa, pp. 47-57.

(4) Aquests models són àmpliament desenvolupats a Fontal (2003).

- Fontal, O. (2003) *La educación patrimonial. Teoría y práctica en el aula, el museo e Internet*. Gijón, Trea.
- GPBBAA (1997) «Informe V: El Plan General de Bienes Culturales 1996-2000». *Boletín informativo*, 9, I-IV. Sevilla, Junta de Andalucía (Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico).
- GPBBAA (1999) «Informe XI: La comisión provincial de Patrimonio Histórico». *Boletín informativo*, 15, I-IV. Sevilla, Junta de Andalucía (Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico).
- Greffe, X. (1999) *La gestion du patrimoine culturel*. París, Anthropos.
- Hernández Hernández, F. (2002) *El patrimonio cultural: la memoria recuperada*. Gijón, Trea.
- Moreno de Barreda, F. (1999) *El patrimonio cultural en el Consejo de Europa. Textos, conceptos y concordancias*. Madrid, Hispania Nostra, BOE.
- Páez López, J. (2000) «Las rutas culturales como creación cultural. El ejemplo de El Legado Andalusi». a *Turismo Cultural: El patrimonio histórico como fuente de riqueza*. Valladolid, Fundación de Patrimonio Histórico de Castilla y León, pp. 247-258.
- Principado de Asturias (2001) *El turismo en Asturias 2000*. Oviedo, Gobierno del Principado de Asturias.
- Rebollo, A. (1997) *Historia del arte y patrimonio cultural en España*. Madrid, Síntesis.
- Ribagorda, M. (2002) *Patrimonio cultural*. Madrid, Thomson.
- Romero Moragas, C. (1998) «La ciudad histórica y las estrategias de comunicación», a Lozano Bartolozzi [coord.] *Vivir las ciudades históricas. Actas del Seminario de Turismo, Conservación y Rehabilitación del Patrimonio Arquitectónico y Artístico*. (Cáceres, 16-18 de octubre de 1997). Cáceres, Universidad de Extremadura, Fundació La Caixa, pp. 13-30.
- Salvago, L. (2001) «Pasado y presente: un binomio conflictivo, propuestas para la puesta en valor de las ciudades a través de su patrimonio», a *Actas I Congreso Iberoamericano del Patrimonio Cultural* (Madrid, 29 noviembre-1 de diciembre de 2001). Madrid, América Ibérica, pp. 609-612.
- Torres, E. (2001) «La política de gestión del patrimonio en las ciudades monumentales desde la perspectiva turística, cultural y urbanística», a *Actas I Congreso Iberoamericano del Patrimonio Cultural* (29 noviembre, 1 de diciembre de 2001). Madrid, América Ibérica, pp. 690-695.
- Troitiño, M.A. (2000) «Las ciudades históricas españolas como destinos turísticos», a Troitiño, M.A.; Calle, M.; García, M. (2000) *La actividad turística española en 1999*. Madrid, AECIT, pp. 545-556.

Paraules clau

educació patrimonial, gestió patrimonial, interpretació del patrimoni, turisme patrimonial

Abstracts

Este artículo parte de la concepción del patrimonio como recurso, para abordar los modelos de gestión hacia el mismo y, desde este punto, analizar su sostenibilidad.

Posteriormente nos centramos en los diferentes modelos de un uso concreto, el turístico, para establecer un puente de conexión necesario con la educación. Finalmente apuntamos las claves de lo que podríamos denominar «uso educativo» del turismo patrimonial, cuyo eje central se ha trasladado del patrimonio como recurso de ocio, al patrimonio como recurso educativo.

Cet article part de la conception du patrimoine comme ressource pour aborder les modèles de gestion en fonction de lui et, de ce point de vue, analyser sa durabilité. Nous nous centrons ensuite sur les différents modèles d'un usage concret –le tourisme– pour mettre en place une connexion nécessaire avec l'éducation. Enfin, nous donnons les clés de ce que l'on pourrait appeler l'« usage éducatif » du tourisme patrimonial, dont l'axe central s'est déplacé du patrimoine comme ressource de loisirs au patrimoine comme ressource éducative.

This paper begins by considering heritage as a resource in order to propose models for managing it and, as a consequence, analyse its sustainability. It then goes on to consider the models associated with a specific use of heritage, namely tourism, in order to make the necessary links with education. Finally, we set out what we regard as the key features of the 'educational use' of tourist heritage, through which the central premise has shifted from heritage as a leisure resource to heritage as an educational resource.